

MODAL STRUKTURA ELEMENTLARINING PRAGMATIK TADQIQI

Maxmudova (Xamdamova) Munira

Andijon davlat universiteti Lingvistika (o'zbek tili) ta'lim yo'nalishi magistranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7854814>

Annotatsiya: Maqolada o'zbek tilshunosligida rivojlanib borayotgan antroposentrizm va uning muhim qismi hisoblangan pragmalingvistika alohida obyekt sifatida tanlab olindi, modal strukturaning pragmatik aspekti yoritildi.

Kalit so'zlar: Pragmatika, lingvistika, modal struktura, makrostruktura, superstruktura, makropropozitsiya, illokutiv akt, perlokutiv akt, "muallif – matn – qabul qiluvchi" paradigmasi.

ПРАГМАТИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ ЭЛЕМЕНТОВ МОДАЛЬНОЙ СТРУКТУРЫ

Аннотация: В статье в качестве отдельного объекта выделен антропоцентризм, развивающийся в узбекском языкознании, и прагмалингвистика, считающаяся его важной частью, а также выделен прагматический аспект модальной структуры.

Ключевые слова: прагматика, лингвистика, модальная структура, макроструктура, суперструктура, макропропозиция, иллокутивный акт, перлокутивный акт, парадигма «автор — текст — реципиент».

PRAGMATIC STUDY OF MODAL STRUCTURE ELEMENTS

Abstract: The article highlights anthropocentrism, which develops in Uzbek linguistics, and pragmalinguistics, which is considered an important part of it, as a separate object, and also highlights the pragmatic aspect of the modal structure.

Keywords: pragmatics, linguistics, modal structure, macrostructure, superstructure, macroproposition, illocutionary act, perlocutionary act, author-text-recipient paradigm.

KIRISH

Tilshunoslikda modallik ko'proq grammatik, funksional-semantik kategoriya sifatida ko'rib chiqilgan, ammo hozirda uni lingvo-pragmatik yo'l bilan tahlil qilishga urinishlar amalga oshirilmoqda, chunki diskursning hech bir turini modallik ishtirokisiz shakllantirib bo'lmaydi. Bu jihat modal eksplikatorlarning kommunikanlar tomonidan nutq va fikrlash harakatlari va niyatlarini shakllantirishda, og'zaki xatti-harakatlarni amalga oshirishda va muloqot jarayonida hal qilingan vazifalarni baholashda faol rolini ta'minlaydi.

Modallikning ontologik xususiyati so'zlovchi nuqtayi nazaridan uning obyektlar haqidagi bilimlari to'liqligiga, uning ehtiyojlari, istaklari, intilishlari, qiziqishlari, maqsadlarini qondirish darajasiga muvofiq keluvchi bayon va voqelikning nisbati hisoblanadi.

TADQIQOT MATERIALLARI VA METODOLOGIYASI

Nutq modalligining lingvo-pragmatik talqinini unda qo'llaniladigan modal ma'nolarning xilma-xilligini va ularning kombinatorikasini qamrab oluvchi qoidalar sifatida tavsiflash mumkin. Shu bilan birga, gaplarning semantikasi to'g'ridan-to'g'ri, denotativ ma'nolarni aks ettiradi va bu ularning pragmatik modal talqini uchun boshlang'ich nuqtadir [4, B. 368-377], bu so'zlovchi tomonidan amalga oshiriladi: nutqda aks ettirilgan barcha hodisalar tinglovchi tomonidan modal ma'noli sifatida qabul qilinadi.

Nutqda modallikning pragmatik faolligini tartibga soluvchi qoidalar va mexanizmlar tizimini T.A. van Deyk tomonidan taklif etilgan makrostruktura, superstruktura, makropropozitsiya tushunchalari shakllantiradi.

Modallikning makrostrukturasi “kategoriyalar global mazmunining abstrakt semantik tavsifi va natijada diskursning global bog‘liqligi” sifatida [2, B. 42] subyektning nutqiy fikrlash qobiliyati bilan bog‘liq lingvistik birliklarni voqelikni mujassamlash uchun propozitsiyasida aks ettirishi deb qaralishi kerak.

TADQIQOT NATIJALARI

Modal superstrukturalar – bu til reprezentantlarining kognitiv modellari, obyektning faqat o‘rganish uchun zarur bo‘lgan xususiyatlariga e‘tibor qaratishga imkon beradigan sxemalar [2, B. 46-47]. Diskurs va unda tasvirlangan faktlar muloqot qiluvchilarning individual normalari va qadriyatlari bilan bog‘liq holda tasvirlangan bo‘ladi. Shu ma’noda, modallik diskurs birliklarining (asosan, bayonotlarning) muloqot ishtirokchilari ixtiyorida bo‘lgan u yoki bu mumkin bo‘lgan dunyoga munosabatini aniqlaydi va reallik/potensiallik, ijodkorlik/tasviriylilik, irodalilik/ehtimollikning dixotomik kognitiv parametrlari yordamida amalga oshiriladi [7, B. 63-70]. Shunday qilib, modal shakllantirilgan bayonotlar boshlang‘ich mumkin bo‘lgan dunyodan istalgan mumkin bo‘lgan dunyoga o‘tishni aks ettiruvchi harakatlar ketma-ketligini ifodalaydi.

Yuqoridagi qiymatlar va ularning kombinatoriklari modal superstrukturani iroda ifodasining makromaydonchasi (optativlik (xohish-istak), imperativlik (buyruq), zaruratlik sohalari bilan) va ehtimollik makromaydoni (muammoli, oddiy, aniq haqiqat va imkonlilik sohalari bilan) ko‘rinishida ifodalash uchun asos beradi [7, B. 63-70]. Umumiy shaklni belgilab, modallikning superstrukturasi va uning turlari ko‘plab o‘xshash hodisalardan kelib chiqadigan, so‘zlarning ma’nolari asosida tuzilgan va birinchi navbatda ma’lumotlarning modal hajmini ta’kidlaydigan makropropozitsiyalar bilan tartibga solinadi. Iroda ifodasi va ehtimollikning modal makromaydonlarining superstrukturalardagi makropropozitsiyalarni quyidagicha ifodalash mumkin:

Superstruktura	Maydon	Makropropozitsiya
Iroda ifodasi	Optativlik	S Pni xohlaydi
	Imperativlik	S Pga rag‘batlantiradi
	Zaruratlik	S Pga majbur
Ehtimollik	Muammoli haqiqat	S Pni taxmin qiladi
	Oddiy haqiqat	S Pni ifodalaydi
	Aniq haqiqat	S Pga bo‘lgan ishonchni kuchaytiradi
	Imkonlilik	S P mumkin

Modallik leksik va grammatik semantika doirasidan tashqariga chiqadigan diskursiv kategoriya sifatida kommunikativ strategiya va taktikalarni ham amalga oshiradi, buning natijasida til foydalanuvchilarining bilimlari, qarashlari, e‘tiqodlari, munosabatlari, qiziqishlari, maqsadlari shakllanadi, adresat tomonidan muallifning tasvirlangan narsalarga bo‘lgan munosabatini anglash usullari va vositalari ochiladi. Agar strategiyalar muallifning “global niyatlari”ni (T.A. Van Deyk bo‘yicha), uning g‘oyasini, pozitsiyasini, nutqning o‘ziga xos kommunikativ maqsadlarini amalga oshirish uchun til birliklaridan foydalanishda tanlagan qoidalarini o‘zida mujassam etsa, taktika ushbu maqsadlarga erishish uchun foydalaniladigan vositalar va usullar majmui hisoblanadi. Kommunikativ aloqada subyektlar ko‘pincha bir nechta maqsadlarga erishishga intilishlari sababli, umumiy va alohida strategiyalar iyerarxiyasi haqida gapirish mumkin. Eng keng tarqalgan modal strategiyalar ikkitadir: so‘zlovchining adresat tomonidan biron bir harakatni bajarish / bajarmaslik uchun murojaat qilingan yoki qilinmagan motivatsiyasi; so‘zlovchining voqelik

hodisalari yoki bayonotlar mazmuni to'g'risidagi bilimlarining to'liqlik darajasi eksplikatsiyasi va shu bilan adresat pozitsiyasini shakllantirishi.

Irodani ifodalash modalligining xususiy strategiyalari quyidagilar bo'lishi mumkin: so'zlovchining adresatga buyruq, iltimos, ko'rsatma, ogohlantirish, diqqatni jalb qilish va boshqalar shaklida *murojaati*; so'zlovchining harakatni amalga oshirish *istagi*; so'zlovchi nuqtayi nazaridan, harakatlarning, hodisalarning yoki sodir bo'lishi kerak bo'lgan voqealarning *muqarrarligi*. Muayyan ehtimollik strategiyalari quyidagi pozitsiyalarda amalga oshiriladi: so'zlovchining hodisalarning haqiqatligi haqidagi bilimida o'ziga *ishonch hosil qilmaslik*; so'zlovchi nuqtayi nazaridan biror narsaning *ehtimolliligi*, paydo bo'lish yoki amalga oshirish *imkoniyati*; so'zlovchining ish holati to'g'risidagi bilimiga asoslanib voqealar ishonchligini obyektivlashtirish; so'zlovchi tomonidan voqea va vaziyatlar haqidagi bilimlarni *yakunlash, urg'ulash*.

Modal taktika diskursni shakllantirish uchun til va nutq texnikasi majmuasi [5, B. 446] va kommunikativ yo'nalishlarning nutqiy harakatlari sifatida [6, B. 117] har qanday holatda muallifning niyati va strategiyasiga muvofiq belgilanadi. Tilshunolar tomonidan aniqlangan taktikalar orasida quyidagilarni ta'kidlash mumkin: ishontirish, maslahat berish, taqiqlash, tahdid qilish, e'tiborni jalb qilish, o'z pozitsiyasini himoya qilish uchun uzr so'rash, asoslash, tushuntirish, me'yorlarni o'rnatish, qarashlar va istaklarni chegaralash, o'zini namoyon qilish, sharhlash, qarama-qarshilik, taxmin, ogohlantirish, qoralash, niqoblash, yashirinlik, mavzudan qochish, yumshatish, ta'kidlash, bo'rttirish, ziddiyat, aloqa o'rnatish va hokazo. Misollardan ko'rinib turibdiki, modal strategiya va taktika hali qat'iy farqga ega emas.

Modal makrostrukturalar, superstrukturalar, makropropozitsiyalar, strategiyalar, taktikalar har qanday diskursni yaratish uchun lingvo-pragmatik asoslar bo'lib, ular so'zlovchi pozitsiyasini samarali tushuntirishda, shuningdek, "tinglovchi uchun kerakli semantik tasavvurlar va mos modellarni" [2, B. 46-47] realizatsiya qilish uchun zarurdir. So'zlovchi o'z xohishlari bilan turli maqomdagi umumlashtirishlarni o'z tilida aks ettiruvchi sifatida namoyon bo'ladi, buning natijasida modallikning o'zi o'tmishdagi avlodlari tomonidan to'plangan tajribani ochib beruvchi intersub'yektiv kategoriya sifatida tasniflanishi mumkin. Modallikning lingvopragmatik tashkil etilishi modal vositalarni bir-biriga bog'liq, interpretatsion munosabatlarning marker-indeksi sifatida, kategoriyaning o'zini esa metakommunikativ darajadagi hodisa tarzida ko'rib chiqishga asos bo'lib, adresat muallifning niyatiga ko'ra tanlashi kerak bo'lgan hukm variantini ko'rsatadi.

MUHOKAMA

Muallif tomonidan amalga oshirilgan modal realizatsiyalarning xilma-xilligi ularning har bir nutqqa xos bo'lgan turli kombinatsiyalarini belgilaydi. Ushbu jarayonlarning o'ziga xos xususiyati – har xil turdagi diskurslarda bir-biriga yaqin modal kvalifikatorlardan foydalanishni taqozo etadi.

Modal birliklarning lingvopragmatik xususiyatlari modal munosabatlarni bilvosita ifodalash usullari bo'lgan diskurslarda eng ekspressiv tarzda namoyon bo'ladi, ularning ma'nolari qabul qiluvchidan qo'shimcha interpretatsiya harakatlarini talab qiladi. Lingvistik adabiyotda bu hodisa bilvosita, noan'anaviy, norasmiy aloqa, yashirin, konsituatsion ma'nolar deb ham ataladi. Bu holda til birliklari qo'shimcha mazmun bilan yuklanadi va ko'pincha g'ayrioddiy rolda ishlaydi, ba'zida kutilmagan diskursiv ma'nolarni hosil qiladi. Ushbu hodisaning mexanizmi shundan iboratki, "bir illokutiv ta'sir kuchiga ega bo'lgan birlik,... boshqa illokutiv ta'sir kuchiga ega bo'lgan harakatni amalga oshirish uchun ishlatilishi mumkin" [8, B. 209]. Funktsional grammatikadagi shunga o'xshash jarayonlar transpozitsiya deyiladi: so'zning bir gap bo'lagidan

ikkinchisiga o'tishi yoki bir til shaklining boshqasi vazifasida qo'llanilishi (Sh.Balli, L.Tenier, O.Jespersen, V.G.Gak, E.S. Kubryakova va boshqalar.). Lingvopragmatikada transponirovaniya (transkripsiya, transformatsiya) atamasi ko'proq faoliyat komponentiga urg'u berib qo'llaniladi: bayonotning semantik tuzilishini haqiqatning boshqa qatlamiga, boshqa mumkin bo'lgan dunyoga tarjima qilish. Amerikalik sotsiolog I. Xoffman o'tishlarni transponirovaniyaning asosiy mexanizmi deb hisoblaydi, agar ishtirokchilar sodir bo'layotgan voqealarning ma'nosini tubdan o'zgartiradigan tizimli o'zgarishlarni bilishlari va ochiq tan olishlari taxmin qilinsa: har bir transponirovaniyani qandaydir qatlam qo'shish sifatida talqin qilish mumkin [3, B. 143].

Modallik, tilning pragmatik aspekti sifatida, so'zlovchining jumla mazmuniga munosabati va jumla mazmunining haqiqatga nisbatini aks ettiradi. Subyektiv-shaxslararo modallikni pragmatik tahlil qilish kognitiv tahlilning ajralmas qismidir, chunki pragmatika aloqa jarayonida so'zlovchi va tinglovchining munosabati bilan bog'liq masalalarni birlashtiradi. Ularni emotsional va baho modallik nuqtayi nazaridan aks ettiradi. A.G. Baranovning ta'kidlashicha, faoliyat subyektlari modal aloqalar markazida bo'lib, modallikning pragmatik aspekti, matn orqali munosabatda bo'luvchi "muallif – matn – qabul qiluvchi" paradigmasida o'z ifodasini topadi [1, B. 98-99].

Modallikning pragmatik tomoni har bir insonning kognitiv olami o'z xarakteri bilan bog'liq ekanligini aks ettiradi. Masalan, ma'lum subyekt tomonidan ijobiy tarzda baholanayotgan predmet boshqa shaxs tafakkurida salbiy ottenkani ifodalashi mumkin: *Sulaymonov, shu gapni aytib, Kamolxonovga bir qarab qo'ydi, shu qarash bilan faqat "ko'rdingmi, men shunday odamman" demoqchi edi, xolos. Kamolxonov, o'zidan hadiksirab, jinday qizardi, ammo sirini boy bermadi (A.Qahhor)*. Sulaymonov nigohiga Kamolxonov o'z tafakkuridan kelib chiqqan holda baho berdi, uning xayoli xushomad qilish va shu xushomad orqali o'z ishlarini bitirib olish bilan band edi.

Modallik lingvistik va paralingvistik vositalar orqali ifodalanishi mumkin. Modallikni ifodalovchi eng yuqori til sath birligi matn hisoblanadi. Matn o'zida bir-biri bog'liq gaplardan tashkil topadiki, bir gap mazmunini to'liq tushunish uchun, albatta, undan oldingi gapga murojaat qilishimizga to'g'ri keladi.

XULOSA

Yuqoridagilarni umumlashtirib, shuni ta'kidlaymizki, so'zlovchi va tinglovchi mavjud bo'lgan muayyan nutq vaziyatlarida o'zlarining moral, ijtimoiy, xulq-atvoriy, hayotiy tajribasi, kommunikativ niyatlari bilan modal kvalifikatorlar pragmatik maqsadlarni amalga oshirish, muloqotchilarning nutqda ishtirok etish effektini ta'minlash, muallif g'oyalarini namoyon etish, voqelikning turli qatlamlarini ularni yagona nutqqa birlashtirib (mumkin bo'lgan dunyolarni) bog'lash kabi vazifalarga motivlangan intersub'ektiv meta-vositalar vazifasini bajaradi.

Adabiyotlar:

1. Баранов А.Г. Функционально-прагматическая концепция текста. Ростов-н/Д.: Изд-во Ростовского университета, 1993. – С. 98-99.
2. Ван Дейк Т.А. Язык. Познание, коммуникация. – М., 1989. – С. 279.
3. Гофман И. Анализ фреймов: эссе об организации повседневного опыта. – М., 2003. – С. 143.
4. Демьянков В.З. Прагматические основы интерпретации высказывания // Серия литературы и языка. – М., 1981. Т. 40. № 4. – С. 368–377.
5. Золотова Г.А., Онипенко Н.К., Сидорова М.Ю. Коммуникативная грамматика русского языка. – М., 2004. – С. 446.

6. Иссерс О.С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. — Изд. 5-е. — М., 2005. — С. 117.
7. Паўлоўская, Н.Ю. Катэгорыя мадальнасці ў сучаснай беларускай мове: манаграфія. — Мінск, 2012. — С. 63-70.
8. Серль Дж.Р. Косвенные речевые акты // Новое в зарубежной лингвистике. Теория речевых актов. Выпуск 17. — М., 1986. — С. 209.